

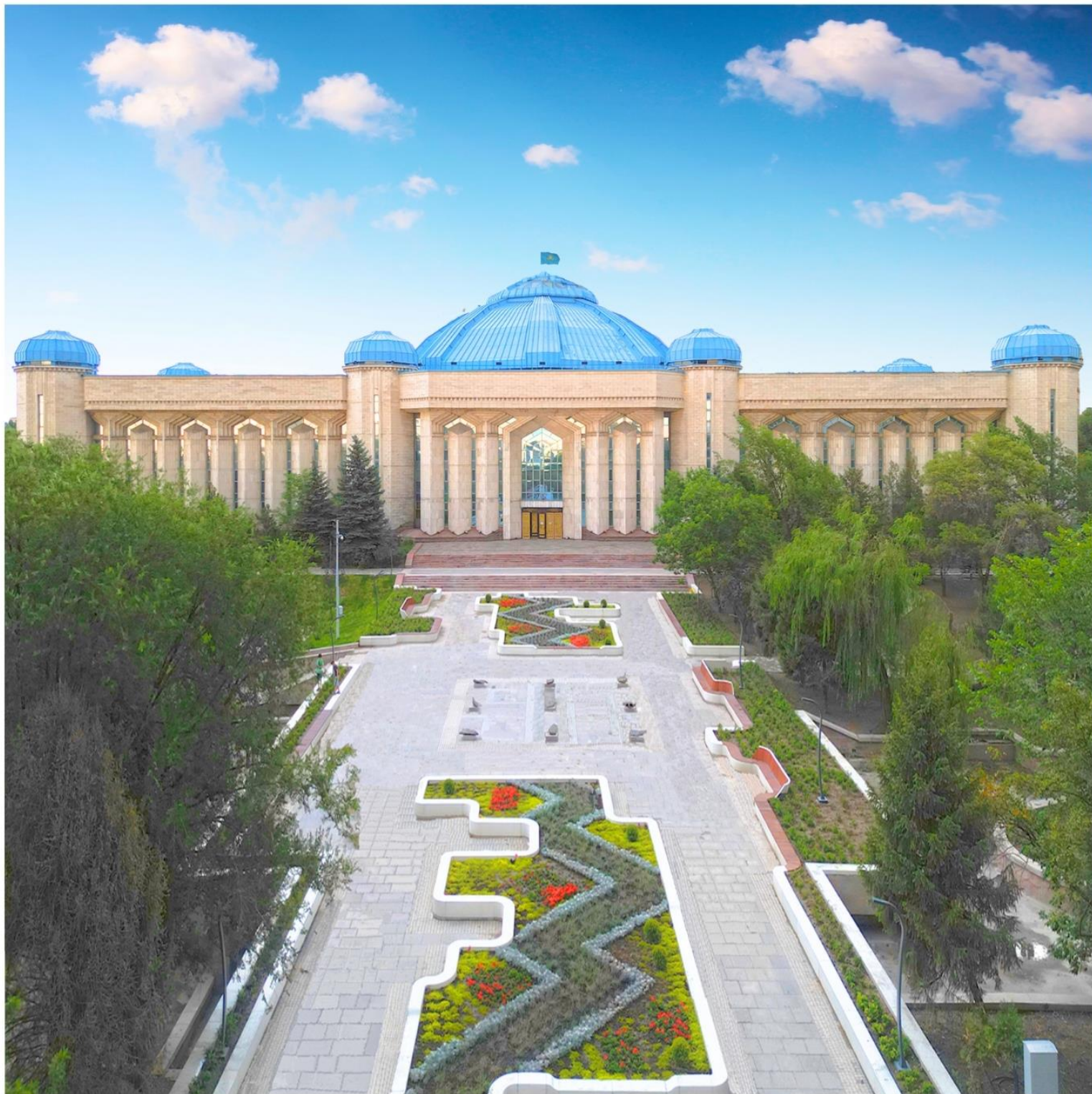
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(14)2026

ӨОЖ 929:94 (574)

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ ЕЛ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ БІЛГІРІ*А.А. Жұмашова*

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей – қорығы (Түркістан облысы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақала қазақтың көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің туғанына 95 жыл толуына арналады. Еңбекте ғалымның қазақ халқының тарихын, этнографиясын, дәстүрлі өнері мен әдеби мұрасын зерттеудегі ғылыми қызметі жан-жақты қарастырылады. Өзбекәлі Жәнібековтің ұлттық мәдени құндылықтарды сақтау, жаңғырту және насихаттау бағытындағы ұйымдастырушылық қызметіне, Қазақстандағы музей ісінің дамуына қосқан үлесіне ерекше назар аударылады.

Сонымен қатар мақалада «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы аумағында орналасқан «Қоржын үй» мен «Томар қайықтың» тарихи-мәдени маңызы талданады. Бұл Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен жасалған этнографиялық нысаналар қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениетін жаңғыртып, көпшілікке таныстыруда маңызды рөл атқарады. Зерттеу нәтижесінде Өзбекәлі Жәнібековтің қызметі ұлттық тарихи сананы қалыптастыру мен мәдени мұраны жүйелі түрде қорғау ісінде айрықша орын алатыны тұжырымдалады.

Ғалымның бастамасымен көптеген тарихи құндылықтар жинақталып, ұлттық тұрмыс, салт-дәстүрді танытатын музейлік мұрамыз зерттелген, қайта қалпына келтірілген. Мысалы, қазақтың дәстүрлі тұрғын үй үлгісі – қоржын үй мен томар қайық халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, мәдениеті мен өткен тарихын айқын көрсетеді. Ө. Жәнібековтің еңбектерінен ғалымның ұлттық тарихи сананы жаңғыртуға, мәдени мұраны сақтауға, келер ұрпаққа жеткізу үшін зор еңбек сіңіргенін көреміз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу барысында тарихи-этнографиялық талдау жасалды. Сонымен қатар, тарихи-салыстырмалы және сараптамалық әдістер қолданылды. Қоғам және мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтің еңбектері мен зерттеулерін қарастыруда ғылыми әдебиеттерге, мерзімді баспасөз материалдарына шолу жасалып, музей материалдары пайдаланылды. Сонымен бірге архивтік материалдар, баспасөз деректері, ғылыми еңбектерді салыстыра отырып талдау әдістері арқылы Өзбекәлі Жәнібековтің еңбектерінің маңызы айқындалды.

Тірек сөздер: қоғам және мемлекет қайраткері, этнограф, Мәдени мұра, Отырар өркениеті, мәдениет, музей, жәдігер, қоржын үй, қайық.

Сілтеме жасау үшін: Жұмашова А.А. Өзбекәлі Жәнібеков ел тарихы мен мәдениетінің білгірі // MUSEUM.KZ. 2026. №2 (14), 125-130 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.14.12

УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВ – ЗНАТОК ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ СТРАНЫ*А.А. Жұмашова*

Государственный археологический музей-заповедник «Отрар»

(Туркестанская область, Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена 95-летию со дня рождения выдающегося казахского государственного и общественного деятеля, этнографа-учёного Узбекали Жанибекова, внёсшего значительный вклад в изучение и возрождение национальной истории и культуры. В работе рассматриваются его научные исследования, направленные на сохранение и популяризацию традиционного наследия казахского народа, включая вопросы этнографии, декоративно-прикладного искусства, архитектуры и историко-культурных памятников.

Особое внимание уделяется его организаторской деятельности в сфере культуры и роли в формировании музейного дела Казахстана.

В статье также освещается значение объектов находящихся на территории Государственного археологического музея-заповедника «Отрар», в частности «Қоржын үй» (Традиционное жилище) и «Томар қайық» (Долблёная лодка). Эти, созданные по инициативе У. Жанибекова, этнографические объекты являются важными примерами сохранения и визуализации традиционной материальной культуры. Делается вывод о том, что деятельность У. Жанибекова стала важным этапом в процессе национально-культурного возрождения и укрепления исторического самосознания общества.

Под руководством учёного было собрано множество исторических ценностей, исследовано и восстановлено музейное наследие, отражающее национальный быт и традиции. Например, традиционный казахский жилой дом – «Қоржын үй» и «Томар қайық» демонстрируют повседневную жизнь, культуру и прошлое народа. В трудах Узбекали Жанибекова видно, что учёный приложил огромные усилия для возрождения национального исторического сознания, сохранения культурного наследия и передачи его будущим поколениям.

Материалы и методы исследования. В ходе исследования были проведены историко-этнографические изыскания. Использовались историко-сравнительные и аналитические методы. При изучении трудов государственного и общественного деятеля Узбекали Жанибекова применялся обзор научной литературы, периодических изданий и музейных материалов. Одновременно значимость трудов Узбекали Жанибекова определялась путем сравнения архивных материалов, данных прессы и научных работ.

Ключевые слова: общественный и государственный деятель, этнограф, культурное наследие, Отрарская цивилизация, культура, музей, коллекция, традиционный дом, лодка.

Для цитирования: Жумашова А.А. Узбекали Жанибеков - знаток истории и культуры страны // MUSEUM.KZ. 2026. №2 (14), с. 125-130. DOI 10.59103/muzkz.2026.14.12

UZBEKALI ZHANIBEKOV IS A CONNOISSEUR OF THE HISTORY AND CULTURE OF THE COUNTRY

A.A. Zhumashova

Otrar State Archaeological Museum-Reserve (Turkestan Region, Kazakhstan)

Abstract. This article is dedicated to the 95th anniversary of the birth of the prominent Kazakh statesman, public figure, and ethnographer Uzbekali Zhanibekov, who made a substantial contribution to the study and revival of Kazakhstan's national history and cultural heritage. The paper analyzes his scholarly works focused on preserving and promoting traditional Kazakh culture, including ethnography, decorative and applied arts, architecture, and historical monuments. Special attention is given to his organizational role in the cultural sphere and his contribution to the development of museum studies in Kazakhstan.

The article also examines the significance of the cultural reconstructions initiated by U. Zhanibekov within the courtyard of the Otrar State Archaeological Museum-Reserve, particularly the “Korzhyhyn house” (a traditional dwelling type) and the “Tomar kaiyk” (a dugout boat). These reconstructed objects serve as important representations of traditional material culture and reflect efforts to preserve and visually present national heritage. The study concludes that Zhanibekov's activities played a crucial role in the process of cultural revival and the strengthening of historical consciousness in Kazakh society.

Under the guidance of the scholar, numerous historical artifacts were collected, and museum heritage reflecting national life and traditions was studied and restored. For example, the traditional Kazakh residential structure – the “Korzhyhyn house” – and the “Tomar kaiyk” showcase the

everyday life, culture, and past of the people. In the works of U. Zhanibekov, it is evident that the scholar made significant efforts to revive national historical consciousness, preserve cultural heritage, and transmit it to future generations.

Research materials and methods. This study utilized historical and ethnographic research, employing historical-comparative and analytical methods. A review of scholarly literature, periodicals, and museum materials was used to examine the works and research of public figure and statesman Uzbekali Zhanibekov. The significance of Uzbekali Zhanibekov's works was also assessed through a comparison of archival materials, press releases, and scholarly works.

Keywords: public figure and statesman, ethnographer, cultural heritage, Otrar civilization, culture, museum, collection, traditional house, boat.

For citation: Zhumashova A.A. Uzbekali Zhanibekov is a connoisseur of the history and culture of the country // MUSEUM.KZ. 2026. №2 (14), pp. 125-130. DOI 10.59103/muzkz.2026.14.12

Кіріспе. Қазақ халқының мәдени мұрасын, тарихын, қолөнерімізді зерттеуге өлшеусіз үлес қосқан қоғам және мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтің туғанына биыл 95 жыл толып отыр. Өзбекәлі Жәнібеков мәдени мұрамызды зерттеуге, насихаттауға, мәдениетімізді жаңғыртуға еңбек сіңірген тұлға. Әсіресе оның бірегей тарихи-мәдени нысан – Қожа Ахмет Яссауи кесенесін сақтауға, қалпына келтіруге, қата жаңғыртуға қосқан үлесі өте зор.

Өзбекәлі Жәнібеков сонымен қатар, елімізде музей ісінің дамуына, олардың қорларының қазақтың этнографиялық бұйымдарымен толығып, жәдігерлердің көпшілікке танылуына көп еңбек еткен нағыз мәдениет жанашыры. Оның бастамасымен ХХ ғ. 80 жылдарында Қазақстанның көптеген облыстарында, қалаларында музейлер ашылып, ұлттық мұрамыз сақталып, насихатталды. Мысалы, Ө. Жәнібеков Алматыда Халықтық музыкалық аспаптар музейінің ашылуына, «Сазген» атты фольклорлық-этнографиялық ансамблінің құрылуына тікелей басшылық жасады. Сонымен қатар, осы кезеңде ол «Алматыреставрация» жөндеу-жаңғырту құрылыс басқармасының құрылуына, «Наурыз» мейрамының, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев есімдерінің халқына қайта оралуына белсене ат салысты [Ұлылар елі – Оtrar, 2015: 5].

Өзбекәлі Жәнібеков ұрпақтан-ұрпаққа жететін баға жетпес мәдени мұра қалдырды. Қазіргі кезде ғалымның зерттеу еңбектері жас ұрпақты тәрбиелеудің құралына айналып отырғаны белгілі. Сондықтан да Өзбекәлі Жәнібеков мұрасын зерттеп, зерделеу бізге парыз, міндет.

Нәтижелерді талқылау.

Замандастары Ө. Жәнібековтің еліне деген қызметін жоғары бағалаған. Мемлекет және қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбеков ол туралы: «Нұрлы жүзді, әдемі қоңыр үнді, жаратылысы бөлек Өзбекәлі ел тарихы мен мәдениетінің білгірі, қасиеттің тұнып тұрған тұнбасы, ойдың тереңі, халқымыздың кескіні мен келбеті, қайраты мен айбаты еді, дара тұлғасы еді, елінің асылы, баршаның жақыны еді, қайыспайтын қара нары, шалыс баспайтын кержорғасы еді, бойын жасырған тұлпар еді. Заманымыздың Бұқар жырауы, Төле биі еді», – деп айтқан еді [Жолдасбеков, 2011: 52]. «Өзекең қилы заман жеткіншектерінің қатал бапкері, сындарлы қайраткері бола білді, өзінің биік рухын жоғары ұстаған күйінше рухы мықтыларды тәрбиелеп өтті», – деп жазды Қазақстанның халық жазушысы, мемлекет және қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаев.

Өзбекәлі Жәнібеков еліміздің бірнеше мәдениет ошақтарының ашылуына атсалысты. Солардың ішінен «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы және «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығын айтуға болады. «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының Этнография залының тақырыптық экспозициялық жоспарын мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков, академик, әдебиеттанушы ғалым Рахманқұл Бердібаев, тарих ғылымдарының докторы, этнограф-ғалым, Халел

Арғынбаев, фарабитанушы, ғалым Ақжан Машанов т.б. ғалымдар жасады. Ғалым, филология ғылымдарының докторы Құлбек Ергөбек былай дейді: «Қазақ мәдениетінің қайталанбас қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков Түркістан өркениеті демейтін, «Отырар өркениеті» дейтін аузын толтырып, хакімдік тұлғаның бұлай деуінде Отырар бастан кешкен байтақ тарих, кезең-кезеңдегі мәдени өрістің сыры жатады» [Ұлылар елі - Отырар, 2015: 5].

Ө. Жәнібеков: «Археологтардың айтуынша Отырардың берік қамалы, айнала қазылған сулы ор үстіндегі аспалы көпірмен жабдықталған үш қақпасы болған. Олар арқылы жұрт мұқият орналастырылған көшелермен қала алаңына шығатын болған. Ақша соғатын орынның, қолөнершілер тұрағының, су құбырының, нәжіс желісінің болуы мұндағы қала тіршілігінің ортағасырларда кең қанат жайып, астаналық сипатта болғандығын көрсетеді», – деп Отырар туралы жазып кеткен [Жәнібеков, 2011: 226].

Қоржын үйге тоқталсақ, ол ғалым-этнограф Өзбекәлі Жәнібековтің тапсырмасы бойынша салынған еді. Қоржын үй салудың алдында мамандар ел аралап, жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізді. Соның нәтижесінде 1986-1987 жж. «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының ауласындағы Қоржын үй салынды. Ө.Жәнібековтің тапсырмасымен салынған қоржын үйдің үлгісі: қарама қарсы екі бөлмесі, ортасында дәлізі бар. Қоржын үйдің ішін Өзбекәлі Жәнібеков өзі жабдықтап берген екен (Сурет 1).

Қоржын үйдің құрылысына келсек, бірінші іргетас, күйдірілген қыш, тастан (қалақ тас) қаланған, екінші қабырға, қам кесектен сондай-ақ шымнан ойылған шым кесектен және пахса яғни нәмдалған топырақты нығыздап таптау әдісімен тұрғызылды, үшінші төбежабын – ортадан ұзына бойы қары ағаш салынып ши төсеп, көлденең қамыспен жауып оның үстін тары сабандарын салып лаймен сылап тастаған. Қоржын үйдің жатын бөлмесінде үй иелері тұрған екен, ал, қонақ үй деп аталатын бөлмеде – қонақ күтетін болған. Бөлмелерінің арасы дәлізбен бөлінеді. Дәліз қойма мен асхана қызметін атқарған.

Қоржын үйдің астықты бөлек-бөлек қоятын қамбалары, қак, қауын құрт кептіретін жеміс, ірімшік, құрт диірменге тартылатын ұн қоятын орындары, ет ілетін адалбақаны бар.

Үй алдына орналастырылған құм кесектен тұрғызылған сәкі бар, сәкілердің үстіне масахана орнатып, жазда ашық аулада ұйықтайтын болған. Сәкінің қасында құрт, қауын құрт жаятын сөресі де бар.

Үйдің жалпы көлемі-ұзындығы – 14 м. Аралары – 4,5х3,5 м, қонақ бөлме – 6х4,5 м. жатын бөлме – 4,5х4,5 м, дәліз 3,5х4,5м., қабырға қалыңдығы 40 см. Сол кездегі бөлім меңгерушісі Абдулла Жұмашевтің айтуы бойынша, қоржын үйді салатын кезде құрылысқа қажетті терек, қара ағаш, тораңғыл, жиде ағаштарын желтоқсан, қаңтар айларында жинап алып, қабығымен сақтап қойған. Себебі қысқы шілдеде ағаш жақсы кебеді. Наурыз айынан бастап, мамыр айына дейін ағаштарды көлеңкеде кептірген екен. Қоржын үйге қажетті қамыс пен шиді күзде орып алып, шілдеде кесек құйған. Ол үшін топыраққа су салып жібітіп, бір күннен кейін сабан салып араластырады, екі күн бөктіріп қояды да, 18х40 см. көлеміндегі қалыппен құйып, жерге енін қалың етіп қамыс төсеп, тас қалаған, 1,5 қатар қабырғасының биіктігі 2,5х60 см, қалап біткен соң сырты сабан қосылған лаймен сыланып, бөлмелердің еденін астына қамыс төсеп сылап шыққан. Қоржын үй туралы бұл деректерді сол кезде басы-қасында жүрген қызметкерлердің өз аузынан жазып алдық.

Сурет 1. «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының ауласындағы Қоржын үйі

Сонымен қатар, көпшілік көрерменді Отырар музей-қорығының ауласындағы қайық ерекше қызықтырады. Ертеректе жергілікті тұрғындар өзен бойындағы ауылдар мен елді мекендерге қайықпен барғаны белгілі. Отырар өңіріндегі Үшқайық, Маяқұм, Шеңгелді, Ақжар өткелдерінде қайық пайдаланылған. Қазақтар қайығын томар қайық деп те атаған. Қазақ ұсталары қайық жасау үшін ара, балта, байтесе, бұрғы, тоқпақ пайдаланған [Жұмашев, 2017: 39].

Музейдегі томар қайықты Өзбекәлі Жәнібековтің тапсырмасымен 1992 жылы Отырар өңірінің ағаш шебері Сыздықов Надайымбек ұста шапты [Жұмашев, 2017: 37]. Қайықтың жарығын таза мата қиындысымен тығындап, сыртын ешкінің майымен майлаған. Қайық Отырар ауданы, Шеңгелді ауылының тораңғыл тоғайында дайындалып, құрастырылды. Қайықтың жасалу сәтін сол кездегі Отырар музей-қорығының бөлім меңгерушісі Абдулла Жұмашев суретке түсіріп алып, біздің заманға жеткізген (Сурет 2).

Сурет 2. «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының ауласындағы томар қайық

Қорытынды. Қазақтың көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің артында үлкен тарихи-мәдени мұра қалды. Сол мұраның қатарына Ө. Жәнібековтің тапсырмасымен жасалған, «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы аумағында орналасқан «Қоржын үйі» мен «Томар қайық» атты этнографиялық нысандар. Өткен ғасырдың 80-90 жылдары басында салынған бұл жәдігерлер қазақ халқының өткен замандағы тұрмыс-тіршілігінің көрсеткіштері ретінде әлі де көрермендерді өте қызықтырады. Өзбекәлі Жәнібековтің басқа да мұрасын зерттеп, насихаттау отандық ғалымдардың маңызды міндеті.

ӘДЕБИЕТ

- Ергөбек Қ.* Рух сарбазы. Алматы, ҚАЗАқпарат, 2011. 320 б.
Жәнібеков Ө. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-кітап. Алматы, ҚАЗАқпарат, 2011. 320 б.
Жәнібеков Ө. Таңдамалы шығармалар жинағы. 2-кітап. Алматы, ҚАЗАқпарат, 2011. 320 б.
Жұмашев А. Отырар алқабындағы қолөнер. Алматы, Арыс баспасы, 2017. 185 б.
Жолдасбеков М. Қалың қазақтың Өзбекәлісі // Жәнібеков Өзбекәлі. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-кітап. Алматы, ҚАЗАқпарат, 2011. 320 б.
 Қазақ ССР. 1-том. Қысқаша энциклопедия. Алматы, 1984. 592 б.
 Ұлылар елі – Отырар. Шымкент: Шың баспасы. 2015. 360 б.

REFERENCES

- Ergobek K.* Rukh Sarbaza. Almaty, KAZAKparat, 2011. 320 p.
Zhanibekov O. Tandamaly shygarmalar zhinagy. Book 1. Almaty, KAZAKparat, 2011. 320 p.
Zhanibekov O. Tandamaly shygarmalar zhinagy. Book 2. Almaty, KAZAKparat, 2011. 320 p.
Zhumashev A. Otyrar alkabyndagy coloner. Almaty, Arys Baspasy, 2017. 185 p.
Zholdasbekov M. Kalyn kazaktyn Uzbekalisi // Zhanibekov Uzbekali. Tandamaly shygarmalar zhinagy. Book 1. Almaty, KAZAKparat, 2011.320 p.
 Kazakh SSR. Vol 1. Kyskasha encyclopedia. Almaty, 1984. 592 p.
 Ulylar eli – Otyrar. Shymkent: Shyn baspasy, 2015. 360 p.

Автор туралы мәлімет: Жұмашова Ақлима Абдуллақызы – «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы» РМҚК, бөлім меңгерушісі, (160000, Қазақстан, Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылы, Жібек жолы көшесі, 1). E-mail: aklima.zhumashova@bk.ru

Сведения об авторе: Жумашова Аклима Абдуллаевна – зав. отделом этнографии РГКП «Государственный археологический музей-заповедник «Отырар», (160000, Республика Казахстан, Туркестанская область, Отрарский район, село Шаульдер, ул. Жибек жолы, 1). E-mail: aklima.zhumashova@bk.ru

Information about the author: Aklima A. Zhumashova – Head of the Department of Ethnography at the RSE “Otrar” State Archaeological Museum-Reserve, (160000, Republic of Kazakhstan, Turkestan region, Otrar district, Shoulder village, 1 Zhibek Zholy street). E-mail: aklima.zhumashova@bk.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 06.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 27.05.2026.